

A27S29D27VA

KONKURS ZA KONCEPT I SADRŽAJ CRNOGORSKE POSTAVKE NA
16. MEĐUNARODNOJ IZLOŽBI ARHITEKTURE U VENECIJI

Abstract

Our body is in an inevitable contact with the environment – it emits and receives, gets acquainted, adjusts, resists and adapts, and over time traces of these impulses confirm the existence of such rapport. Physical space will always be subordinate, a basis for body's undertakings and experiments: to contemplate on its existence, to forget it and neglect it, to come back to it – testing its resilience. Under such burden, physical space is more elastic, with only one certainty: return to ground zero, *tabula rasa*.

Spatial framework for our research is embedded in the phenomena from Montenegro that have existed or still exist as spaces of freedom: freedom to use, to exploit, to interpret, to contemplate...

Montenegrin exhibition at the *XVI Venice Biennale of Architecture* would induce a deeper examination of the interaction between the body and the environment, in relation to spatial resilience. With human body at its core, the exhibition provokes body senses to react to a given space, in order to incite creativity and new meanings for those locations.

Juxtaposed as a triptych, Montenegrin exhibition provides a phased exploration: of its static and active parts, as well as its third part named *scholè* (freespace). The visitors will have an opportunity to familiarize with the theme of the Montenegrin pavilion *EMERGING RESILIENCE: Reimage voids through sharing values* and actively participate in exploring additional or new, unexpected virtues of presented locations. The pavilion is divided into three parts:

Collective Memory: an archive of carefully selected locations from Montenegro, assembled according to the previously established criteria, will consist of photos, videos and audio recordings, as well as supplementary items stemming from conducted research, which will be offered as an introduction to the subsequent rooms of the pavilion.

Isolate the Sense: in this part of the pavilion the visitor gets an opportunity to learn about specific case studies, and is presented with a challenge to personally express new ideas about a particular space thus *contributing* in creating "a different future". The room is physically separates into four distinct units, which will offer individual case studies of different research categories related to free space. Images, videos and audio recordings, and narrated descriptions, would stimulate sensory intuition, added sense, which can assist in clarifying what true values and potential of those spaces really are.

Scholè: The third phase is envisioned as a space where active participation and public debates can take place. Along with the overarching theme, the debates would also reflect on the output collected through visitors' active participation, in order to find and shape creative inputs for a potentially more optimistic vision of architecture of the future.

***Experience of the relations.
Body and space.***

*"I confront the city with my body; my legs measures the length of the arcade and the width of the square; my gaze unconsciously projects my body onto the facade of the cathedral, where it roams over the mouldings and contours, sensing the size of recesses and projections; my body weight meets the mass of the cathedral door; and my hand grasps the door pull as I enter the dark void behind. I experienced myself in the city, and the city exist through my emoded experience. The city and my body supplement and define each other. I dwell in the city and the city dwells in me."*¹

Naše tijelo je u neizbježnom odnosu sa okruženjem u kome jeste – šalje i prima, upoznaje se, navikava, pruža otpor i prilagođava se, i vremenom su tragovi tih navođenja dokaz postojanja takvog odnosa.

Fizički prostor će uvijek biti u podređenoj ulozi, baza tijelu za djelovanje i eksperiment: da mu osmisli postojanje, da ga zaboravlja i zapostavlja, da mu se vraća – testira rezilijentnost.

Nasuprot, pod tim teretom – fizički prostor je elastičniji, i uvijek je izvjestan povratan na nultu tačku, *tabula rasa*.

*Architecture is essentially an extension of nature into a man-made realm.*²

Arhitektura je tjelesno iskustvo uopštenog fizičkog prostora, širi paletu njegovih mogućnosti za čovjeka, oblikuje ga prema potrebama tijela i njegovih čula. I tijelo i svi fizički prostori (urbani, napušteni, prirodni, gigantskih volumena) savršena su kompozicija korisnih elemenata, taj sistem počiva na materijalnom, opipljivom, i čulnom, individualnom.

Svi prostori su promjenljivi jer su vezani za vremenske cikluse. Dok su neke karakteristike prostora naglašene druge su zaboravljene – a naglašavaju ih i zanemaruju politička, društvena, ekonomska i strukovna djelovanja koja oblikuju prostor u određenom vremenskom periodu. U takvim okolnostima, rezilijentnost je dodatna vrijednost prostora i ogleda se u ustrojstvu čulnih i materijalnih elemenata.

¹Pallasmaa, Juhani (2012). *The Eyes of the Skin: Architecture and the Senses*. Chichester: John Wiley&Sons

² Ibis

Prostorni okvir

“Veliki broj zelenih površina i nekadašnjih parkova je u Sarajevu tokom opsade pretvoren u bašte. Povrće koje se uzgajalo u improviziranim baštama je bilo jedini izvor vitamina. Kada su parkovi postali tijesni, biljke su se počele nicati u potprozorskim lijehama i terasama. Sarajevo se ubrzo ispunilo malim, rajskim visećim vrtovima.”³

Prostorni okvir za naša istraživanja su, kao i na primjeru Sarajeva, fenomeni iz Crne Gore koji su postojali ili postaje kao prostori slobode – slobode korišćenja, djelovanja, tumačenja, promišljanja... Takvi prostori se mogu razvijati intuitivno, strateški, sa predvidljivom agendom, ili su rezultat adaptivnosti nakon stanja šoka, neočekivanih promjena – odnosno mogu svoju slobodu iskazivati kroz aktivizam, pasivno, ili čak u stanju opstrukcije. Na jednoj strani, govoreći o pasivnim slobodnim prostorima mislimo na naizgled neograničene prirodne predjele, netaknute djelove jadranske obale, nepregledne visoravni Bjelasice, o statusu quo nekorišćenog ali upotrebljivog modernističkog nasljeđa raznih tipologija u Crnoj Gori. U najvećem dijelu, za pronalaženje modela tretiranja ovih prostora zahtijeva se interdisciplinarna stručna saradnja.

Sa druge strane, fantazija kontrole urbaniste i arhitekta se ipak raspršava, kada ljudi (i uopšte živa bića) svoju rezilijentnost iskazuju kroz svakodnevna, privremena ili dugoročna snalaženja, i upotrebu onog što se nudi na najsvrsishodniji i najugodniji način. Širim mjerilima, i sa malo više empatije, rezilijentnost možemo vidjeti i u *divljim vrstama*: u kišnim danima na četvrtom spratu u ul. Save Kovačevića, privremeno ispunjenom lavorima; dječjem domaštavanju novih igara pogodnih za beton umjesto za travu, u novim kvartovima bez zelenih površina u Podgorici, u dvije direktorske fotelje na autobuskom stajalištu u nedostatku klupe, spontanom večeraju na parkingu ispred zgrada projektovanih bez balkona itd. Ovi naizgled prozaični, ad hoc primjeri samo su inicijalni pokazatelj o mnogobrojnim životnim prostorima u kojima tokom metodičnog istraživanja možemo na podrobniji način pokazati samo jedan dio naših teritorija slobode.

„To je ono što filozofija ekološke harmonije stvari, supstanci i bića jeste... kao i lucidno priznanje neke vrste „operativnosti“... sposobne da transformiše pravila svog postupanja, svoje moći... kao pravila koje je izumio „savijen čovjek“ koji se suočava sa svojim demonom: pretpostavljenom slabošću svoje strategije otpornosti, smještene u samim šupljinama načina na koji djeluju, savijaju, subjektivizuju... kako bi se oslobodili od otuđenja...”⁴

³ Nenad Veličković

⁴ Roche, François (2012). *Reclaim Resilience* //R2

Prostori svakodnevnice

*resilience as effective recognition of enslavement to a system, by finding new contract-based solutions to

Stambena zgrada u ul. Nika Andusa
Petrovac

Ova naša roze zgrada je zaista skromna, i u njoj nema posebne logike ili kodova u koje treba prodirati. Ima tri ulaza, najveći od njih, sa gornje strane, izgleda kao ulaz u garažu. Kad se oči naviknu na polutamu, ocrtavaju se vazdušne trake svjetlosti koja označavaju puteve bez nekog posebnog reda: može se nastaviti naprijed istom širinom; može se skrenuti lijevo u atrijum; sa par stepenika niže može se skrenuti desno u drugi; a desno se jednoobraznim stepenicama može popeti gore, u stanove. Uz takva smjenjivanja tavanica i neba, koliko puta za nevremena stanari ove zgrade otvore i zatvore kišobran na putu od doma do ulice? U tome što se nisu sjetili, ili jesu, ali nisu htjeli, napraviti nadstrešnice koje arhitekta nije predvidio, ima neke žilave prilagodljivosti i ljudskog prihvatanja jednog nesavršenog skloništa. Ipak, stanari su spokojni, ljubazni arhitekta im je napravio terase kakve danas imamo u uljepšanim opisima u prospektima luksuznih kompleksa, sa pogledom na more... i intimne i osunčane... zakošene tako da zapadno sunce pada u najprijetnijem uglu... Zapravo, što se duže posmatra, svojim oblikom i ritmom punog i praznog, podsjeća na kuću za lutke, u čijoj bi proporcionalno smanjenoj razmjeri dječja ruka lako postavljala plastične igračke kroz atrijume i otvore, na terase, stepeništa, u hodnike...

Pantomimom ćemo zaključiti da su stanovi jako mali; umjesto pokreta tijela i grimasa, pratimo nepomične znakove u zajedničkim prostorima: trpezarijske stolove, plinski rešo, stolice i pepeljare, mašine za pranje veša... Enterijeri se izlivaju van, u slobodan prostor, i svakodnevne rutine postaju ceremonijalne: stavljanje pleha u rernu, porodični ručak, širenje i sakupljanje veša, cigareta na međupodestu... Ne bi valjda trebalo ovakvo ponašanje stanara postati pravilo, ali kao antikvitet zajedničkog života, njihova individualna i kolektivna sloboda u ovoj zgradi dobijaju obrise plemenitosti, a ona dobija ono što svima nedostaje i čemu svi težimo: udobnost, dokolicu, slogu.

„Magija, vedrina, čari i misterija“ - to mora sadržati idealni prostor.⁵ Zar je potreban napor da, skromnim i nezahtjevnim očima, vidimo magiju ovim slobodnim prostorima, u filadendronu izraslom iz šahte u atrijumu, vedrinu u komšijskom razgovoru iz suterena oko količine potrebne soli, čari u betonskim prozorskim nadstrešnicama fiksiranim tako da se kiša sliva tek po dlanu ispružene ruke, i pritajenu misteriju u svim elementima osobno.

⁵ Luj Baragan (1902-1988)

“Na kraju krajeva, ja sam zatočenik jedne alternative: čas starinski putnik, suočen s čudesnim prizorom koji mu čitav ili gotovo čitav izmiče – još gore, koji u njemu izaziva podsmijeh i odvratnost – a čas savremeni putnik u potjeri za tragovima jedne iščezle realnosti. U oba ta slučaja sam na gubitku, i to većem no što se na prvi pogled čini: zar nisam ja, sa svojim uzdisanjem zbog sijenki, neprijemčiv za pravi prizor koji se uobličuje u ovom trenutku i za čije mi opažanje, na ovom stupnju ljudskosti, nedostaje odgovarajuće čulo? Za nekoliko stotina godina, na istom mjestu, neki drugi, jednako očajan putnik, oplakivaće nestanak onoga što sam ja mogao vidjeti, a što mi je promaklo. Kao žrtvu dvostruke nemoći, povrjeđuje me sve što opažam i neprestano sebe prekorijevam da nisam dovoljno pažljivo gledao.”⁶

Kada Farel i Meknamara govore o Uconovom betonskom sjedištu na ulazu u Kan Lis koje je „riječ“ pozdrava, ili muzeju Line Bo Bardi koji je „belvedere“ za sve građane – one ukazuju na sposobnost arhitekture da u sitnim ili krupnim intervencijama ostvari svoje lijepe namjere da proizvede sporedna zadovoljstva, zadovoljstva koja zalaze dublje ispod vizuelnog i funkcionalnog – „u koreografiji svakodnevnog života.“⁷

U kontekstu koji nam ne daje previše (ali srazmjerno dovoljno) arhitektonskog materijala za naučno, akademsko i bilo kakvo drugo metodološko istraživanje, zašto ne bismo ove *anonimne realizacije*, poput Roze zgrade u Petrovcu, stavili na male pijadestale ljupkih i humanih pristupa organizovanju prostora?

Pažljivo gledati bi značilo napraviti istraživanje na teritoriji Crne Gore: javnih objekata, hotela, infrastrukturnih objekata, kuća, planske i neplanske gradnje – i slaviti sposobnost arhitektonskih elemenata da oblikuju slobodan prostor, široko polje korišćenja i tumačenja.

⁶ Levi-Stros, Klod (1999). Tužni tropi. Beograd: Zepter Book World

⁷ Tema XVI Venecijanskog bijenala arhitektura. *Slobodan prostor / Freespace*, Ivon Farel i Šeli Meknamara

Prostori obnove

*resilience as recognizing vitalism as the force of life

Kiša nakon požara u romskom kampu
na Vrelima Ribničkim Podgorica, 2012
Fotograf: Balša Rakočević

Čovjek se, prije svega, pita: šta uopšte radim ovdje? Šta očekujem? Ono što je ovaj prostor zaposjedalo sada je vrelo i miriše na garež, a kada se ohladi i izgubi miris – od mene se očekuje da nasilnu prazninu ispunim, kao što su mnogi prije, i kao što će mnogi posle mene.

Neki su prostori obilježeni etiketom „slobodnih“ – uvijek obnavljani, preuređivani, rušeni i opet građeni... Nepostojanu trajnost prepoznajemo u raznovrsnim prostorima: javne površine, trgovi, kolektivne urbane praznine, a nekad je, još specifičnije, identitet tog slobodnog prostora preostali talog ili viškovi od drugih prostora, drugih identiteta, sve postaje vrijedno, sve je korisno, i konačno – sve se da obnoviti. U tome nema ničeg dirljivog – da bi se drugi slobodan prostor popunio, prvi se mora osloboditi. Dokumentovanje takvih migracija i presipanja, bilo bi svojevrsno istraživanje prostornih pripovijedanja sa hipotezom harmonije preiskorišćenih i neiskorišćenih teritorija, i varljivoj granici između njih.

Prirodni prostori

*resilience as potential for architecture to finally resonate with the complexity of ecology

Kad asfaltni put na Luštici ostavim iza sebe, sve ispred, dokle pogled seže, na sve strane... izgleda oduvijek isto, mom prapretku, i meni danas – putniku arheologu, botaničaru, kupaću, već hiljadama godina... surovost makije, neizdržljiva vrućina, buka zrikavaca, miris algi i joda, sve je isto... tek u kadar uplovi jedrilica ili teretnjak na pučini...

Obala izgleda drugačije kad je gledam iz barke – iluzija rasplete zamku sjevremenosti... i ponegdje, i sve češće, vidim arhitekturu... pitomu... i invazivnu... Kožasti grmovi Dobre luke jasno su zasječeni, par metara iznad mora, domet siline talasa za vrijeme nevremena... Sve iznad je slobodan prostor.

Slobodan prostor – koje god živo biće bili, kojom god se strukom bavili – najbržom asocijacijom zamislićemo prirodni predio, prostor neograničene slobode, koji teško prihvata jednog gospodara u sebi svojstvenom biodiverzitetu, u savršenom odnosu živih vrsta, vode, vjetrova...

Ipak, potreba ljudskog duha da ovlada prostorom nije beznačajna, i na prostoru koji sebi ogradi odrediće svoja pravila i planove, i konačno – svoju arhitekturu. Hoće li to biti kuće koje će prijenuti uz tlo, kao polipi, da razborito ne možemo tvrditi gdje se završava arhitektura a počinje stijena – ultimativni nam je zadatak (iako nedostižan): saradnja, podsjećanje i opominjanje je ono što će nam pomoći u procesu da tim prostorima ne ranimo ono što ih čini slobodnim.

Efemerni prostori

*resilience as emergence of „naive“ optimization: efficient methods from fundamental weakness and ephemeral structures

Sada kad prelazim preko mosta, ispod vode koja se svom snagom rasteže od zida do zida korita, uz napor zamišljam plažu sa terasom za odmor i sunčanje, kupaćima, i neobavezno rasutim rekvizitima koje su donijeli sa sobom za višesatni boravak na obali u centru grada. Jedva bi se čekao vikend kada će se Morača povući u zapadni dio toka, da bi se u izmaglici sparine plivalo, sjedjelo na terasi bara, dijelila lubenica ili dinja – da bi se jednostavno družilo. To su fragmenti onog što sam čuo, i čega se sjećam.

Privremeni slobodni prostori u gradovima, oni čiji posjednik privremeno prepušta svoje mjesto drugoj namjeni, pritajeni su pokloni koji nas uprkos ograničenom vremenskom dahu podsjećaju na velikodušnost prirode ili funkcionalne arhitekture – bilo da je to presahlo korito rijeke, gradska plaža oslobođena kupaca zimi, škola van radnog vremena itd. Iako oni to ne zahtijevaju, zahvalno ih je posmatrati kao teritorije za samoponudljive, ili još neotkrivene modele korišćenja.

Pokretač je između volje tj. potrebe građana i institucionalne inicijative, a modeli predstavljaju održivu alternativu, čime se zadovoljava potreba za prostornim odgovorima bez izgradnje ili osmišljavanja novih struktura. Ne manje važno, kolektivna memorija jednog prostora se obogaćuje i raslojava, po konceptu *duha traga, realne deformacije prostora od strane nekoga ili nečega što taj prostor nastanjuje, trag postaje svjedok postojanja u prostoru; on obilježava i određuje prostor-vrijeme; povezuje tačke (događaje) i uspostavlja vezu između prošlih i budućih kretanja.*⁸

⁸ Kwiatkowska, Ada (1998). *Following the Trace-Spirits in the Landscape (Transportable Environments)*

Koncept postavke

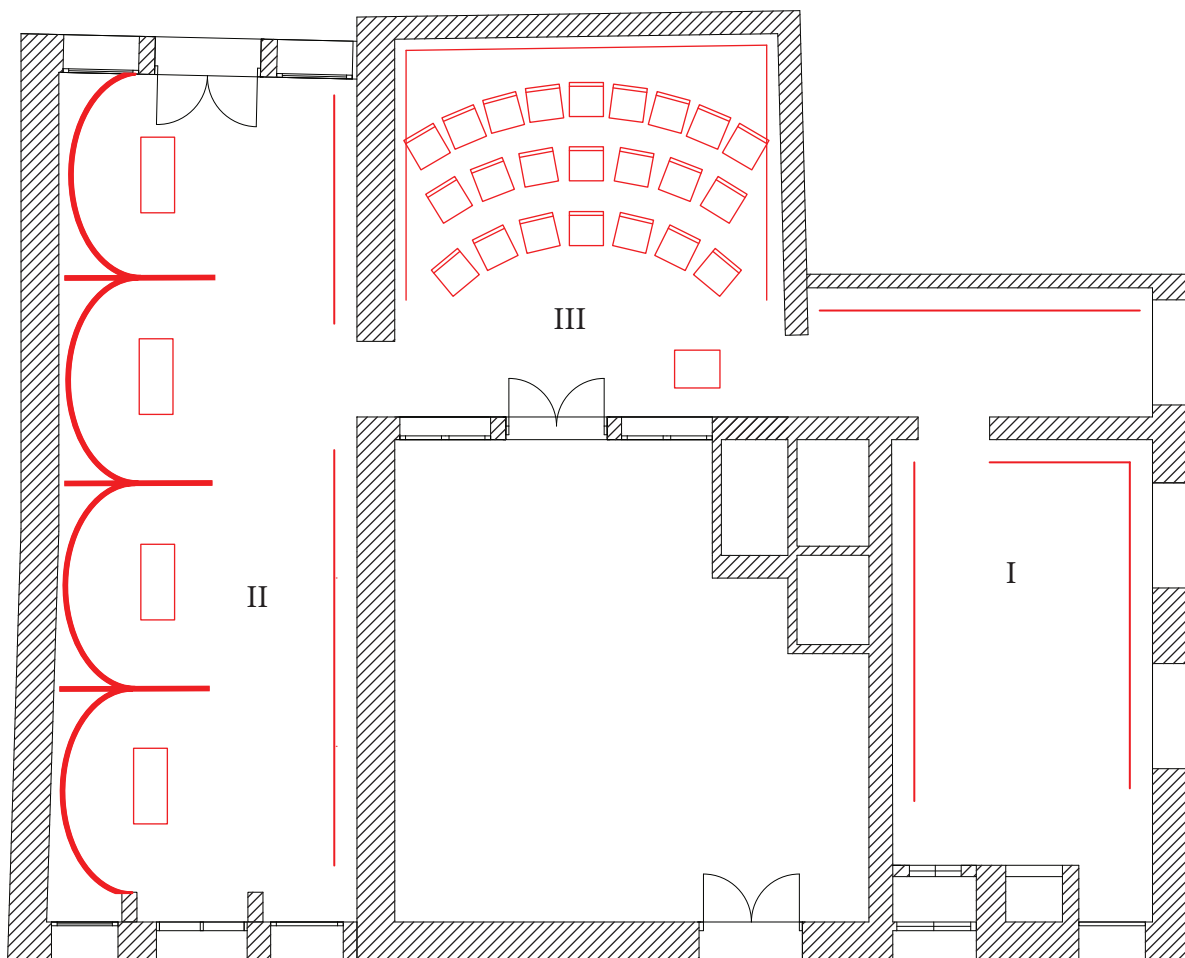
*Resilience reveals creativity.
Exhibition as instant performance.*

„Our own body is the world as the heart is in the organism keeps the visible spectacle constantly alive, it breathes life into it and sustains it inwardly, and with it forms a system.“⁹

Crnogorska postavka na *XVI Venecijanskom bijenalu arhitekture* stimulisala bi razmišljanje o fenomenu odnosa tijela i okruženja u okvirima prostornih otpornosti. Ljudsko tijelo je u centru, i izložba provocira tjelesna čula u odnosu na predstavljeni prostor u cilju buđenja kreativnosti i davanja novog i drugačijeg smisla tretiranim lokacijama.

Postavljena kao triptih, crnogorska izložba je osmišljena tako da ima faznost razgledanja: statični i aktivni dio izložbe, i treći dio *scholè* (freespace), gdje će posjetioči imati priliku da se upoznaju sa temom crnogorskog paviljona **EMERGING RESILIENCE: Reimage voids through sharing values** i aktivno učestvuju u promišljanju dopunskih ili novih, neočekivanih vrijednosti predstavljenih lokacija.

⁹ Merleau-Ponty, Maurice (1962). *Phenomenology of Perception*. London: Routledge&Kegan Paul

Osnova paviljona
Programsko zoniranje

I statični dio izložbe

II aktivni dio izložbe

III *scholè* - prosotor za diskusiju

I COLLECTIVE MEMORY

Istraživanje na krovnu temu Venecijanskog bijenala odnosno na temu Crnogorskog paviljona bi bilo predstavljeno u prvoj sobi po konceptu statične izložbe – arhiva pažljivo izabranih lokacija u Crnoj Gori, uređenim prema već utvrđenim kategorijama, a koji će sastojati foto, video i audio zapise, kao i produkte istraživanja koji će se koristiti kao uod za predstojeće sobe paviljona.

II ISOLATE THE SENSE

*„What is missing from our dwellings today are the potential transactions between body, imagination and environment.“*¹⁰

U ovom dijelu paviljona posjetilac se susrijeće sa konkretnim studijama slučaja, gdje kroz sopstveni iskaz i razmišljanje o prostoru postaje odgovora i *doprinosi* stvaranju „drugačije budućnosti“. Soba je fizički podijeljena u četiri izolovane cjeline, koje će predstavljati po jedan case study iz različitih istraživačkih kategorija slobodnog prostora. Smjena slika, video i audio zapisa, narativnih opisa, bi bila u cilju podsticanja čulne intuicije, *dopunskog vida*, koji nam može pomoći u preciziranju onog što jesu vrijednosti i potencijali tih prostora.

III SCHOLÈ

U antičkoj Grčkoj riječ škola (*scholè*) je označavala *Slobodan prostor* – mjesto gdje se uspostavljao dijalog, gdje su se stvarale nove ideje i promišljanja, gdje se učila sposobnost postavljanja pitanja i formulacija odgovora. Slobodni prostor je bio *locus* gdje je pojedinac bitan u stvaranju diskusije, kolektivne svijesti i napretka.

Treća faza je osmišljena kao mjesto za organizovanje javnih diskusija i aktivnih participacija. Kroz krovnu temu *EMERGING RESILIENCE: Reimage voids through sharing values*, diskutovaće se materijal dobijen kroz aktivno učešće posjetilaca, u cilju pronalaženja i formiranja konstruktivnih inputa zarad kreiranja vizije potencijalno optimistične budućnosti arhitekture.

¹⁰ Bloomer, Kent; Moore, Charles (1977). *Body, Memory, and Architecture*. London: Yale University Press

U ovoj fazi prijedloga koncepta izložbe, uz rezervu značajnijih izmjena, moguće je predvidjeti iznos 15-20.000 evra koji bi podrazumijevao troškove transporta, montaže i demontaže, troškove istraživanja i projekta, kao i propratnog materijala.